

2.

FYRSTI ÍSLENZKI RÁÐHERRANN, HANNES HAFSTEIN.

Í dag er hálf öld umliðin frá því náð var einum hinum allra merkasta áfanga í frelsisbaráttu þjóðarinnar með flutningi ríkisstjórnarinnar inn í landið. Mun þessa merkisviðburðar og hinum farsælu áhrifum hins aukna þjóðfrelsis verða lýst hér í kvöld af öðrum. Mér er þtlað það eitt að minnast hins fyrsta íslenska ráðherra, Hannesar Hafstein. Mun ég leitast við að bregða upp af honum leiftur mynd. En saga Hannesar Hafstein, mannsins, skáldsins og þjóðforingjans er svo viðbærðarík og viðamikil, maður sjálfur svo sérstæður og stórbrotinn, að hana segir enginn á fáum mínútum svo vel sé.

Kunnur rithöfundur lýsti einum af forsætisráðherrum Breta með þessum orðum:

"Menn eru fúsir til að deyja með honum, en ekki fyrir hann".

Hér er með orðheppni dregin hin skýra markalína, sem skilur milli þess farsæla leiðtoga, sem með einföldum³ og ljósum rökum eða með athöfnum sínum sannar hug sinn og hæfni til þess að efla hagsmuni almennings og aflar sér með því traust og hylli, og hins fátíða foringja, sem auk þess vekur aðdáun liðsmanna sinna, heillar þá og kveikir eld í hjörtum þeirra.

Ég kynntist að sönnu ekkert Hannesi Hafstein þótt ég sæi hann oft og heyrði og talaði nokkrum sinnum við hann. En hann er mér þó nokkuð minnisstæður af persónulegri viðkynningu og sá maður sinnar kynslóðar og raunar margra annarra, er ég nú hvað helst kýsi mér að hafa haft nán kynni af og samstarf við. Auk þess fylgdist ég nokkuð með störfum hans a.m.k. er á ævi hans leið og varð síðar, að Hannesi Hafstein látnum, samstarfsmaður ýmsra þeirra, er mest höfðu með honum unnið og bezt þekktu hann. Loks veit ég með vissu hversu miklar mætur ýmsir stjórn- málaandstæðingar Hannesar Hafstein höfðu á honum. Af þessari beinu og óbeinu viðkynningu, tel ég, að af þeim sem ég hef séð eða heyrt hafi Hannes Hafstein öðrum fremur verið fæddur foringi.

Aftek Hannesar Hafstein, kvæði hans, ræður og önnur slík gögn, eru að vísu sterkir drættir úr stórri mynd. En þessar heimildir einar sýna þó ekki þá mynd af Hannesi Hafstein, sem komandi kynslóðir eiga kröfu á að varðveitt sé og skilað þeim í hendur. Þar mundi vanta sumt af því, sem einmitt einkenndi þann Hannes Hafstein, sem samherjarnir dáðu og elskuðu. En í því hafa sumir hinna þjóðmerkustu samherja hans að mestu háðið til skila. Hafa þeir skjalfest ítarlegar og skilmerkilegar lýsingar hins stórbrotna persónuleika Hannesar Hafstein, sem a.m.k. í aðalefnum eru beint og óbeint staðfestar af andstæðingum hans í stjórnámálum.

Hafa þannig varðveitt öll gögn í heildarsögu Hannesar Hafstein mikið rit, merkilegt og skemmtilegt, ef sá skilar þjóðinni því, sem til þess er hæfur. En æskilegt væri að það drægist ekki lengur úr þessu.

Mér vinnst ekki tími til að gefa mörgum samtíðarmönnum Hannesar Hafstein orðið. Þó get ég ekki stillt mig um að hafa yfir nokkur ummæli ú minningagreinum, sem þeir forsætisráðherrarnir Jón Magnússon og Jón Þorláksson skrifuðu um Hannes Hafstein skömmu eftir andlát hans.

Jón Magnússon segir:

"Þegar Hannes Hafstein kom að stjórnámálum, var kosinn á Alþingi um aldamótin, fundu menn það fljótt, að hér var foringinn fenginn. Hann varð og brátt viðurkenndur foringi heimastjórnarflokksins. En hann varð meira en það. Hann var foringi sinnar þjóðar. Hve almennt þetta hafi verið viðurkennt þá, eða jafnvel í hans fyrri ráðherratið, sem aðallega markar stjórnmalastarfsemi hans um það skal ég ekki segja. En nú er rykið hefur sett, og Hannes Hafstein stendur á lengdar og í hreinna og skærra ljósi, þá hygg ég það sammæli flestra manna, að hann hafi verið hinn sjálfsagði fæddi foringi".

Og enn segir Jón Magnússon um baráttu Hannesar Hafstein fyrir þjóðfrelsinu:

"Þeir menn, sem mest unnu með honum að sambandssamningnum veturinn 1907-1908, meðal þeirra mótstöðumenn í stjórnámálum, hlutu að dást að því hve einarölega, með hve miklum krafti og festu jafnframt lipurð hann flutti mál Íslands, hversu öflugt hann hélt fram fyllsta rétti landsins gegn Danmörku, enda varð afar mikið á unnið. Þetta var viðurkennt almennt, einnig af andstæðingum hans hér á landi er niðurstaða samninganna varð kunn, - í fyrstu, áður en flokkabaráttan um það hófst. Í baráttunni um það mál komu einna skýrast fram hæfileikar stjórnmalamannsins Hannesar Hafstein, kraftar hans, kapp og harðfylgi og aðrir foringjahæfileikar".

Jón Þorláksson segir:

"Mér fór eins og flestum öðrum flokksmönnum hans, að yfirburðir hans á nærfellt öllum sviðum vöktu hjá mér slíka aðáun, að ég var ávallt boðinn og búinn til að leggja fram alla kraftamína undir forystu hans".

Gerir Jón Þorláksson síðan einkar ljósa grein fyrir "á hve traustum grundvelli þetta fylgi" hans og annarra samherja Hannesar Hafstein var byggt, en ekki vinnst mér tími til að rekja það hér og væri þó bæði til fróðleika og ánægju.

Síðan segir Jón Þorláksson:

"Upp frá þessu (1904) og til 1913 er Hannes Hafstein foringinn, sem kemur í framkvæmd hugsjónum þeim, sem við hinir yngri Heimastjórnarmenn höfðum allir alið í brjósti, en ekki vonast eftir að rætast mundu um okkar daga. Til forystunnar hafði hann alla þá kosti, sem foringja mega prýða eftir íslenskum hugsunarbætti".

Þetta eru ummæli þessara þjóðkunnna stjórnmalamanna um foringjann Hannes Hafstein, en báðir höfðu þeir nán kynni af honum.

Um skáldið Hannes Hafstein segir Einar skáld Kvaran, skömmu eftir að fyrsta kvæðabók hans kom út árið 1893:

"Langflest af kvæðunum í þessari bók eru ort áður en höfundurinn varð 25 ára.... Fullkonnara form en það, sem er á flestum þessum kvæðum, hefur naumast nokkurt íslenskt skáld haft að þjóða. Og kvæði Hannesar Hafstein eru svo frumleg, að það mun þegar almennt viðurkennt, að með þeim hefjast nýtt tímabil í sögu ljóðskáldskaparins hjá þjóð vorri."

Drem áratugum síðar segir Einar H. Kvaran frá samveru þeirra Hannesar Hafstein og hans í Kaupmannahöfn á árunum 1881-85. - Segir þar um skáldið Hannes Hafstein:

"Ljóð þessa tvítuga manns hafa orðið "Klassisk" Snilld hans hafði lamandi áhrif á suma okkar. Hann orti svo vel, að þeir höfðu ekkilengur ánægju af að yrkja sjálfir.... enginn þurfti að segja okkur það, að hann mundi verða talinn með mestu skáldum Íslendinga. Við vorum ekki í neinum vafa um, að hann var orðinn það."

Ög enn nær tveim áratugum eftir þetta, árið 1951 kveður annað þjóðskáld, Tómas Guðmundsson, upp svipaðan dóm er hann ræðir um Hannes Hafstein tvítugan og segir:

"Það hefur enginn Íslendingur ort jafn góð kvæði á þeim aldri."

Skal ég ekki leiða fleiri vitni til staðfestingar yfirburður Hannesar Hafstein, og er þó af miklu að taka.

Hinn 1. febrúar 1904 varð þessi mikilhæfi maður æðsti valdamaður þjóðarinnar, ráðherra, hinn fyrsti Íslendingur, sem það tignarheiti bar, hinn fyrsti ráðherra, sem ábyrgð bar gagnvart Alþingi Íslendinga.

Við embættið voru miklar vonir tengdar og maðurinn, sem í það settist varpaði miklum ljóma á það.

Hann var aðeins rúmlega fertugur en hafði þó í meir en tvo áratugi verið þjóðfrægt skáld og hin síðustu árin einnig landskunnur stjórnmaður. Að sönnu hafði hann á sýslumannsárnum sínum rétt færri perlor að þjóð sinni en meðan gyðjan var gjafmildust. En nú hafði hann á ný kveðið sig inn í hvers manns hjarta og á hvers manns varir, er hann gaf hinni nýju öld í vöggugjöf eitt hið stórbrotnasta kvæði,

innblásið skáldlegri andagift og spádómsgáfu, þar sem hann sagði frá hinum miklu framtíðardraumum sínum. Hefur þar flest eftir gengið svo sem kunnugt er.

Það var ekki að furða þótt ljómi léki um og stafaði af svo stórbrotnum, mikilhæfum og glæsilegum manni er hann í blóma lífsins var hafinn tilæstu valda á Íslandi með konu við hlið sér, sem jafnvel að glæsileik var honum samboðin. Hitt mun heldur engan undra, sem Íslendingseðlil þekkir, þótt nokkur styr stæði um hann.

Enn er of skammt um liðið frá því Hannes Hafstein stóð á hátindá frægðar sinnar til þess að men geti örugglega dæmt hann í ljósi sögunnar. Eldheitt fylgim hörð andstaða, aðdáun eða öfund eru ótryggir dómur. En einstaka staðreyndir gnæfa þó svo hátt og standa svo traustum fótum, að hvorki verða þær duldar, né þeim haggð. Sýnt er, að Hannes Hafstein leggur megin áherzlu á að mennt sé máttur, að efnahagslegt sjálfstæði sé grundvöllur alls sjálfstæðis og að engin þjóð verði öflug nema með því að efla einstaklingana.

Um hið síðastnefnda segir Hannes Hafstein m.a.:

"Því hefur verið slegið föstu gegnum blóð og baráttum að allir menn eru menn. Það er tímans krafa að hver maður geti orðið sem frjálsastur, mestur og beztur, með því að nota sinn eigin kraft, því að sú frægð að tilheyrja forn-kunnri þjóð er létt fyrir svangan maga. Menn vita nú að mennirnir lifa ekki og eru ekki til þess að vera þjóð, heldur þjóðin til vegna þess, að svo og svo margir menn, sem tala sömu tungu, lifa og vinna. Hún er sterk þjóð og merk þjóð aðeins að því skapi, sem einstaklingarnir í henni geta náð að verða sem frjálsastir, mestir og bestir í andlegu, líkamlegu og siðferðilegu tilliti".

Það sem á veltur er þannig að dómi Hannesar Hafstein að mennta þjóðina og að hún efnist. Leiðin, sem fara á er að efla hvern einstakling svo að allir verði þeir, "sem frjálsastir, mestir og bestir í andlegu, líkamlegu og siðferðilegu tilliti". Launin eiga svo að lokum að verða þjóðfrelsið, þar eð eigi sé auðið til lengðar að neita sannmenntaðri og efnahagslega sjálfstæðri þjóð um fullt stjórnarfarslegt frelsi.

Hannes Hafstein lifði eftir trú sinni og honum varð að trú sinni. Með valdatöku hans hefjast hér á landi framfarir, sem þegar á allt er litið, verða að teljast stórstígari og fjölþættari, a.m.k. í veraldlegum eignum, en nokkur dæmi eru um í sögu þjóðarinnar, ef til vill að síðasta áratugnum einum undanskildum. Nefni ég þar aðeins sem dæmi að á þeim árum voru menntamálin færð til öndvegis, sæsiminn lagður til Íslands en talsími víða um landið, togaraöldin hófst og verzlunin var flutt inn í landið. Gætir þar að sjálfsögðu áhrifa hins aukna þjóðfrelsis og erlends fjármagns, sem veitt var til íslensks atvinnulífs um þessar mundir. En ekki er ólíklega til getið, að hinn ungi foringi hafi átta þátt í því hversu fljótt og örugglega athafnaþráin brauzt út og hversu risavaxnar urðu framfarir hinnar nýju landnámsaldar, sem hófst með Hannesar tímabilinu svonefnda.

Það eru höfuðeinkenni hins sanna foringja að leysa bundin öfl úr læðingi og vekja aðra til mikilla dáða. Hannes Hafstein hafði þegið í vöggugjöf flest, sem til þessa þurfti. Hann hafði slegið hörpu sína í áheyrn þjóðarinnar frá því hann var innan við tvítugt og hrifið hugi manna og hjörtu. Hann var vitur maður og einbeittur og kjarkmikill, stórhuga, bjartsýnn og framsýnn, frábær starfsmaður, mikilvirkur og vandvirkur, tilkomumikill og áhrifaríkur ræðumaður glöggur fjármálamaður, höfðingi í lund, alvörumaður en þó gamansamur, látlaus og ljúfur í viðmóti, geðstór, en stilltur vel, mikill

að vallarsýn og rammur að afli, ímynd karlmannlegrar fegurðar og glæsímennsku, og framgangan öll svo tigin að af bar. Strax í æsku fann hann aflið funa í æðum sér. Hann vissi sig borinn til mikilla afreka og þráði að fá staðfest ást sína til ættjarðarinnar með dádrikummathöfnum.

Alla æfina hafði Hannes Hafstein séð stórar draumsýnir. En hér hafði ~~neki~~ekkert gerzt í verklegum efnum í meir en 10 aldir. Nu stóð þessi glæsilegi foringi í lyftingu, lét gammin geysa og hvatti þjóðina til dáða: "Árdegið kallar áfram stefna sporin, enn er ei vorri framtíð stakkur skorinn", kvað hann.

Slíkur foringi hlaut að verða mikill aflvaki. Hann varð það líka. Með valdatöku Hannesar Hafstein var sem sterkviðri færi um þjóðarsálina og feykti burtu deyfð og dáðleysi. Sáúst um það verksummerkin á öllum sviðum þjóðlífsins.

Samfara þessu vann Hannes Hafstein mikil afrek í frelsisbaráttunni út á við. Það er áreiðanlega rétt að með yfirburðum sínum, glæsímennsku og sanningshæfni átti Hannes Hafstein ríkari þátt en nokkur annar samtíðarmaður hans í því að vekja skilning Dana á því að svo mikilhæfri menningarþjóð sem Íslendingum hefði ekkert hlutskipti annað en fullt sjálfstæði og þjóðfrelsi.

Þetta er mynd Hannesar Hafstein eins og hún blasir við mínum hugskotssjónum. Það varpar skírara ljósi á hann, að menn geri sér grein fyrir, að á hans dögum sóttu hinir beztu menn Íslands fram til þjóðfrelsis í tveim fylkingum og eftir mismunandi leiðum, a.m.k. fræðilega séð. Töldu sumir sigurvanlegast að leggja megin áherzlu á verklegar framfarir og aukna menntun og menningu þjóðarinnar. Myndi þá þjóðfrelsið sigla í kjölfarið. Aðrir töldu mestu varða að tryggja réttarstöðu landsins. Miðað við það væri allt annað fánýtt.

Mér virðist sem Hannes Hafstein hafi að leikslokum orðið í fararbroddi beggja þessara fylkinga og náð lengra en nokkur samtíðarmannanna.

Um þetta munu menn þó ef til vill deila. Hitt munu allir mæla, að Hannes Hafstein var hugsgjónamaður og skáld, sem sá og sagði fyrir um það, sem koma skyldi. Örlögin og yfirburðirnið fengu honum völd í hendur. Þá gerðist hann gerhugull, raunsær og áhafnamikill þjóðforingi, sem hrinti draumsýnunum í framkvæmd.

Ég skal ekkert um það staðhæfa hvar á öndvegisbekknum sagan skipar honum sess. En ég trúi því að sess hans verði hár. Ég þykist þess fullviss, að hann verði jafnan talinn meðal mikilhæfustu og beztu sona Fjallkonunnar að fornu og nýju.

Að lokum ætla ég að hafa yfir stuttan kafla úr ræðu eftir Hannes Hafstein, og tvær vísur úr einu kvæða hans. Ég ætla með þessum hætti að bregða upp leifturmynd af Hannesi Hafstein, miklu skýrari mynd en mér myndi takast að móta þótt í löngu máli væri.

Ræðuna flutti Hannes Hafstein þegar síminn var opnaður 1906. Þar segir:

"Ég hygg, að fári geti sem stendur gert sér fyllilega ljóst, hve afarmikla breytingu í ýmsum greinum þessi tæki munu hafa í för með sér. Ég vil aðeins taka það fram, að þegar vér segjum að það sé mikil framför að hafa fengið þessi hnoss nútímamenningarinnar, sem vér höfum svo lengi farið á mis við, þá er það að vísu svo, að það er framför fyrir landið, sem bústað fyrir menn, því það gerir það vistlegra og víðráðanlegra, ef svo mætti að orði kveða. En fyrir þjóðina út af fyrir sig

er það út af fyrir sig ekki nóg til framfara, heldur aðeins vegur til framfara, ef vel er á haldið. Til þess að það verði þjóðinni til sannra framfara, þarf að nota sér það með skynsemi, áhuga og einlægum framfaravilja. Flug orðanna á vængjum rafmagnsstraumsins kippir svo að segja burt öllum fjarlægðum og vegalengdum milli þeirra, er saman ná að tala gegn um símann eða skytum skiftast, og gerir mönnum þannig svo afar mikið hægara fyriri og fljótlegra að koma fram erindum sínum, en veí höfum átt að venjast, og við það verður mýmargt létt, sem áður hefur verið ómögulegt, eða allt og erfitt. En ef menn hafa þennan létti aðeins til þess að "auka sér leti", sem kallað er, þá er lítið unnið. Ætlunarverk hraðskeytasambandanna í framþróun menningarinnar er að vekja nýtt starf, opna nýja vegi, flýta fyrir að koma meiru og meiru í verk. Ritsímar og talsímar eru ekki komnir til þess að stofna frið óájörð, heldur ófrið, ekki næði, heldur ónæði, eeki hóglífi og kyrrð, heldur erfiði og starfsemi, tíðari æðaslög, næmari taugar og djarfari hug. Þannig hefur reynzt annarsstaðarog þannig mun missulega einnig reynast hér. Ég hef þá vissu von, að fólk þessa lands muni ekki síður en aðrar þjóðir hagnýta sér þann veg til aukinna framfara og meiri menningar sem símasamböndin geyma, og þegar ég sé þessa þæði, sem liggja um endilangt Ísland, sveit úr sveit, þá hlægir mig einkum það, að hugsa til allra þeirra ónótuðu krafta, sem hringjast upp til starfs og stríðs viðklukknaðhljóð rafstraumanna, starfs og stríðs fyrir vaxandi menning, efling og uppgræðslu þessa lands, bæði í andlegum og líkamlegum skilningi. 2

Kvæðið heitir Ástarjátning til Íslands. Það er framt^{að} því ótrúlegt, að Íslendingur skuli hafa kvæði þetta kvæði innan við tvítug^a aldur. En það gerði Hannes Hafstein. Kvæðið leiftrar af ást til ættjarðarinnar, ljómar af stæltum vilja og þreki æskumannsins, sem æfinlega langaði til að sjá "hvort sjóðandi straumiðufall eða brjóstþrekinn klár hefð^a betur". Það lýsir karlmenninu, boðar komu

þjóðskáldsins og lætur skína í foringajann.

Fyrst tjáir Hannes Hafstein ættjörðinni ást sína með eldheifum orðum. Síðan segir hann:

Ég óska þessunæstum að óvinaher
þú ættir í hættu að verjast,
svo ég gæti sýnt þér og sannað þér
hvorð sveinninn þinn þyrði ekki að berjast.
Að fá þig hrósandi sigri að sjá
er sætasta vonin, er hjarta mitt á.

Ef verð ég að manni, og veit það sá
sem vald hefur tíða og þjóða,
að eitthvað ég megni, sem lið má þér ljá,
þótt lítið ég hafi að bjóða.
Þá legg ég, að föngum, mitt líf við þitt mál,
hvern ljóðstaf, hvern blóðdroða, hjarta og sáa.

Þannig talaði Hannes Hafstein. Þannig kvað Hannes Hafstein.
Með athöfnum staðfesti hann ræður sínar og ljóð. Slíkur
maður hefði náð hátindi síns heimalands hvar sem í veröld
vagga hans hefði staðið.

Útvarpserindi á 50 ára afmæli Heimastjórnar, 4. feb. 1954.
(Lesbók Mbl. 7. febrúar 1954).